

УДК 902.2(477.7)

Залізник Л. Л., Товкайло М. Т., Степанчук В. М., Ветров Д. О.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НАУКМА У 2006 РОЦІ

У статті подано результати розкопок, здійснених улітку 2006 р. Археологічною експедицією НАУКМА, верхньопалеолітичної стоянки Троянове 4 та ранньонеолітичної Добрянки 3 на кордоні Черкаської та Кіровоградської областей. Отримані матеріали лягли в основу реконструкції культурно-історичних процесів, що відбувалися у верхньому палеоліті та ранньому неоліті в лісостепах Правобережної України.

У 2006 р. зусилля Археологічної експедиції НАУКМА були спрямовані на дослідження палеолітичної стоянки Троянове 4 під Новомиргородом на Кіровоградщині та стоянки Добрянки 3, що неподалік с. Добрянки Тальнівського району Черкаської області.

ТРОЯНОВЕ 4

Стоянку Троянове 4 та інші пам'ятки кам'яної доби по р. Велика Вись під Новомиргородом на Кіровоградщині відкрив у 70-ті роки ХХ ст. ентузіаст археології краєзнавець з м. Новомиргорода П. І. Озеров. Розташовані у верхів'ях р. Великої Висі численні стоянки та майстерні середнього (Андріївка) та верхнього (Троянове 3, 4, 5, Шмидове) палеоліту, а також мезоліту (Коробчине, Андріївка) пов'язані з відслоненнями крем'яної сировини в районі с. Коробчине.

Починаючи з 1989 р. пам'яткою зацікавилися дослідники з Інституту археології НАН України: О. В. Цвек, Л. В. Кулаковська (1992 р.); В. М. Степанчук (2004 р.). Стаціонарні розкопки було розпочато навесні 2006 р. експедицією в складі співробітників відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ Л. Л. Залізника, В. М. Степанчука, М. Т. Товкайла, Д. О. Ветрова, І. В. Сапожнікова, викладачів кафедри археології КНУ М. І. Гладких, С. М. Рижова, студентів Черкаського педагогічного університету на чолі з викладачем М. В. Сиволапом. У травні 2006 р. було розкопано 15 м² пам'ятки, а в липні археологічна експедиція Національного університету «Києво-Могилянська академія» під керівництвом

Л. Л. Залізника та Д. О. Ветрова дослідила ще 10 м² культурного шару.

Пам'ятка розташована за 500 м на північний захід від крайніх хат с. Троянове, що за 5 км західніше районного центру Новомиргорода на Кіровоградщині. Стоянка займає мис між двома відгалуженнями Троянкової балки. Матеріал збирали на площі 100 x 50 м на оранці південно-західної частини мису, який піднімається на 20 м над поверхнею влаштованого у балці ставка.

Після закладання розкопу площею 5 x 5 м (рис. 1) виявлено під гумусом, у типовому лесоподібному суглинку насичений патинованим кременем культурний шар, верхній горизонт якого зруйновано оранкою. Культурний шар досліджували в метровій сітці координат, горизонтами потужністю 10 см, які розбирали ножами та лопатами. Шар пересіювали, а потім промивали крізь сито з отворами 3 x 3 мм.

У розкопі знахідки траплялися з поверхні до глибини 0,9 м (рис. 2). Але найбільше їх зосереджено на глибині 0,3-0,7 м. Шурф завглибшки 3,8 м показав, що в межах розкопу понад 1 м культурні рештки відсутні. Переважна більшість кременів патинована нерівномірно і має ділянки як взагалі не патиновані, так і вкриті легкою блакитною та глибокою білою патиною. Більшість кременів із суглинку вкривала вапнякова кірка.

У лесоподібних суглинках кремені лежали горизонтально. Краї сколів гострі, без слідів пошкодження чи згладженості внаслідок переміщення матеріалу через природні фактори. Під великими кременями накопичився вапняковий

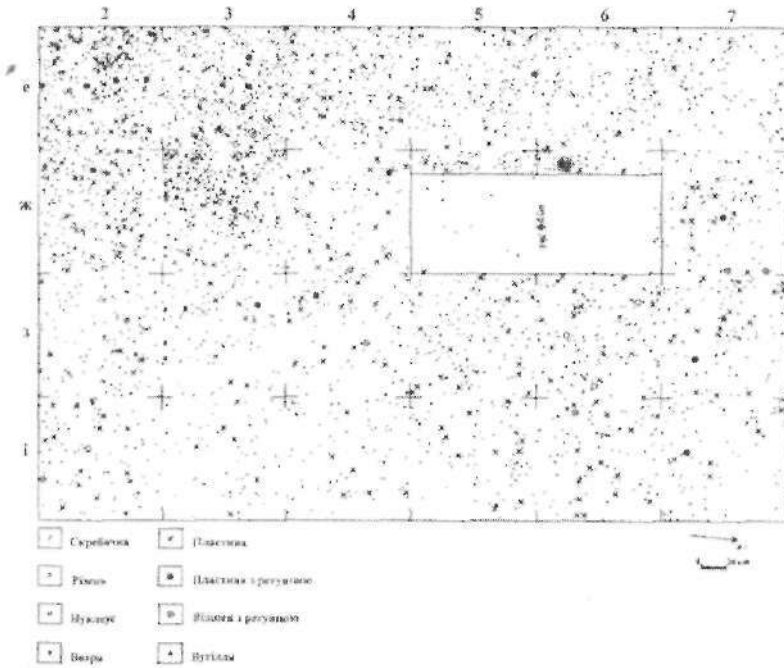

Рис. 1. Троянове 4. Загальний план стоянки

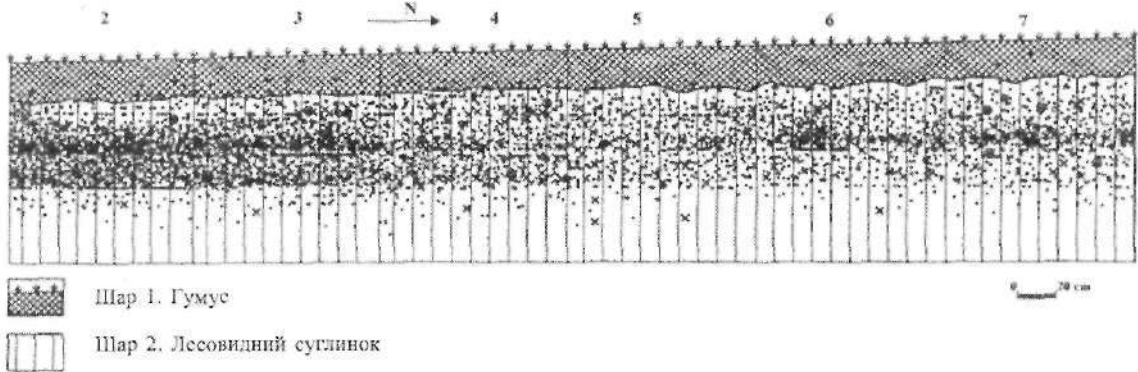

Рис. 2. Троянове 4. Стратиграфічний розріз західної стінки розкопу

прошарок завтовшки до 2-3 мм. Отже, культурний шар стоянки нижче переораного гумусу не перевідкладався. Матеріали в усій його товщі типологічно і морфологічно однорідні.

Звертають на себе увагу великі розміри крем'яних виробів. Численні відщепи завбільшки з долоню сягають товщини 2-3 см. Багато уламків великих пластин, ширина яких нерідко перевищує 4 см. Все це разом з великими масивними, не до кінця спрацьованими нуклеусами свідчить про багату сировинну базу мешканців пам'ятки. Більшість матеріалу з розкопу походить із великого скупчення (2 x 2 м) різноманітних сколів та нуклеусів у південно-західному кутку розкопу (рис. 1). На цьому своєрідному точці з первинної обробки кременю знайдено також завершені знаряддя - різці, скребла на великих первинних відщеплах, пластини з ретушю. Поєднання інтенсивної первинної обробки кременю з виразними серіями завершених знарядь дає підстави віднести пам'ятку до стоянок-майстерень.

На поверхні оранки зібрані нечисленні уламки кісток плейстоценового коня та бізона. Кілька дрібних фрагментів кісток знайдено в процесі промивання культурного шару.

Сировиною для виготовлення знарядь на стоянці слугували досить великі жовна якісного темно-сірого кременю з первинного родовища, яке, зважаючи на великі обсяги використаної сировини, розташоване десь неподалік від пам'ятки.

Колекція кременю з Троянового 4, що зберігається в ІА НАНУ, нараховує 5910 артефактів, а також 2190 лусочок, отриманих після промивання культурного шару пам'ятки крізь сито. У колекцію входять знахідки з розкопів 2006 р., а також матеріали, знайдені П. І. Озеровим та В. М. Степанчуком 2004 р.

Зважаючи на великі відбивні горбки відщепів з кіркою та відбійники на шматках кременю із зірчатою забитістю, первинна обробка кременю відбувалася із застосуванням жорсткого крем'яного відбійника. Заслужують на увагу великі

одно- та двоплощинні нуклеуси з ортогнатними площинами та слідами знімання великих досконалих пластин (рис. 3, 23, 24). Негативи відбивних горбків на ядрищах неглибокі. Зняті з таких нуклеусів пластини мають плаский і широкий відбивний горбок з навислим над ним краєм ударної площини. Саме такі особливості властиві техніці сколювання пластин за допомогою м'якого (рогового ?) відбійника, яка є характерною ознакою обробки кременю багатьох граветських пам'яток прильодовикової Європи.

Крім великих ядрищ з ортогнатними площинами, в колекції є дещо менші, одно- та двоплощинні нуклеуси зі скошеними площинами.

Крем'яному комплексу Троянове 4 властиві значні розміри пластинчастих заготовок знярядь. Переважна більшість виробів з ретушшю зроблена на великих і дуже великих пластинах завширшки від 2 до 4 см і більше (рис. 3). Ретушованих знярядь у колекції 178, а також численні аморфні відщепи з ретушшю. Серед виробів зі вторинною обробкою є п'ять головних категорій знярядь: різці, скребачки, пластини з ретушшю, пластинки з притупленим краєм та скребла на відщепях.

Різці - одна з найвиразніших категорій виробів. Виготовлялися переважно на великих і дуже великих, досить масивних пластинах. Половина усіх різців - на куту зламаної пластини (рис. 3, 20-22). Менше - бічних ретушних (рис. 3, 19), ще менше серединних (рис. 3, 18). Привертає увагу псевдоретуш на бічних гранях різцевих сколів, яка, ймовірно, з'явилася після використання різців як стругальних ножів по кістці чи рогу.

На тлі яскравої серії різців скребачки мають вигляд досить невиразний. Справжніх кінцевих скребачок на пластинах усього три (рис. 3, 1-3). Проте великою серією представлено транковані пластини з одним або двома кутами, обробленими скребковою ретушшю (рис. 3, 3). Звертає на себе увагу наявність трьох досить типових скребачок з носиком оріньяцького типу на невеликих, але масивних відщепях (рис. 3, 5, 6).

Невиразні скребачки пам'ятки компенсуються численною серією (30 екз.) грубих скребел на великих первинних відщепях. У більшості випадків груба, несистематична ретуш утворилася по краю масивних первинних відщепів внаслідок їх використання як скребел.

Уламки великих пластин з ретушшю - найчисленніша категорія ретушованих виробів стянки - 110 екз. (рис. 3, 25-27). Однак по справжньому ретушованих знярядь небагато. Двома екземплярами представлено уламки масивних

пластин з крутою, ступінчастою ретушшю (рис. 3, 27). Переважна більшість виробів має нерегулярну, часто спорадичну ретуш або псевдоретуш, що виникла на крайках пластин внаслідок їх використання у різноманітних трудових операціях. Подібна нерегулярна ретуш є і на крайках пластинчастих заготовок різців та скребачок (рис. 3, 1, 19).

Культуро-визначальними виробами пам'яток кам'яної доби є, як відомо, різноманітно оснащена метальна зброя. В комплексі Троянове 4 наявні 11 уламків пластинок з притупленим краєм (рис. 3, 7-17). Вони притуплювалися крутою, як правило, зустрічною ретушшю, яка далеко заходила в тіло заготовки. В колекції є дві пластинки зі скошеним крутою ретушшю краєм.

Висновки

Виготовлення мікротектонів з притупленим краєм разом з більшістю визначальних характеристик крем'яного комплексу Троянове 4 (техніка м'якого відбійника, типологія скребачок, різців тощо) властиві носіям граветських культурних традицій середнього етапу верхнього палеоліту Європи.

Гравет (від гроту Ля Гравет у Франції) - культурне явище, що розвивалося у прильодовиковій Європі в середині верхнього палеоліту, а саме - приблизно від 29 до 19 тис. років тому. У спеціальній літературі також відоме під термінами граветська культура, культурна спільнота, єдність, традиція, технокомплекс тощо. Граветські пам'ятки поширені в середній смузі Європи від Піренеїв на заході до Середнього Дону та Оки на сході. У господарському відношенні граветська людність переважно належала до колективних мисливців на великих стадних травоядних мамонтового фауністичного комплексу перигляціальних тундро-степів.

Специфіка обробки кременю різних пам'яток стала підставою для виділення в межах граветської єдності кількох окремих археологічних культур. Визначальним виробом гравету Західної та Центральної Європи є граветське вістря на пластині з притупленим крутою ретушшю довгим краєм. Східний гравет, або віллендорфсько-костенківська культура, характеризується наконечниками з бічною виїмкою, ножами костенківського типу, листоподібними вістрями [1]. Мистецтву гравету властива натуралістична скульптура та гравюра на бивні мамонта та кістці, провідним сюжетом якої є зображення жінок з гіпертрофованими формами, а також мамонтів, шерстистих носорогів, бізонів, коней, оленів.

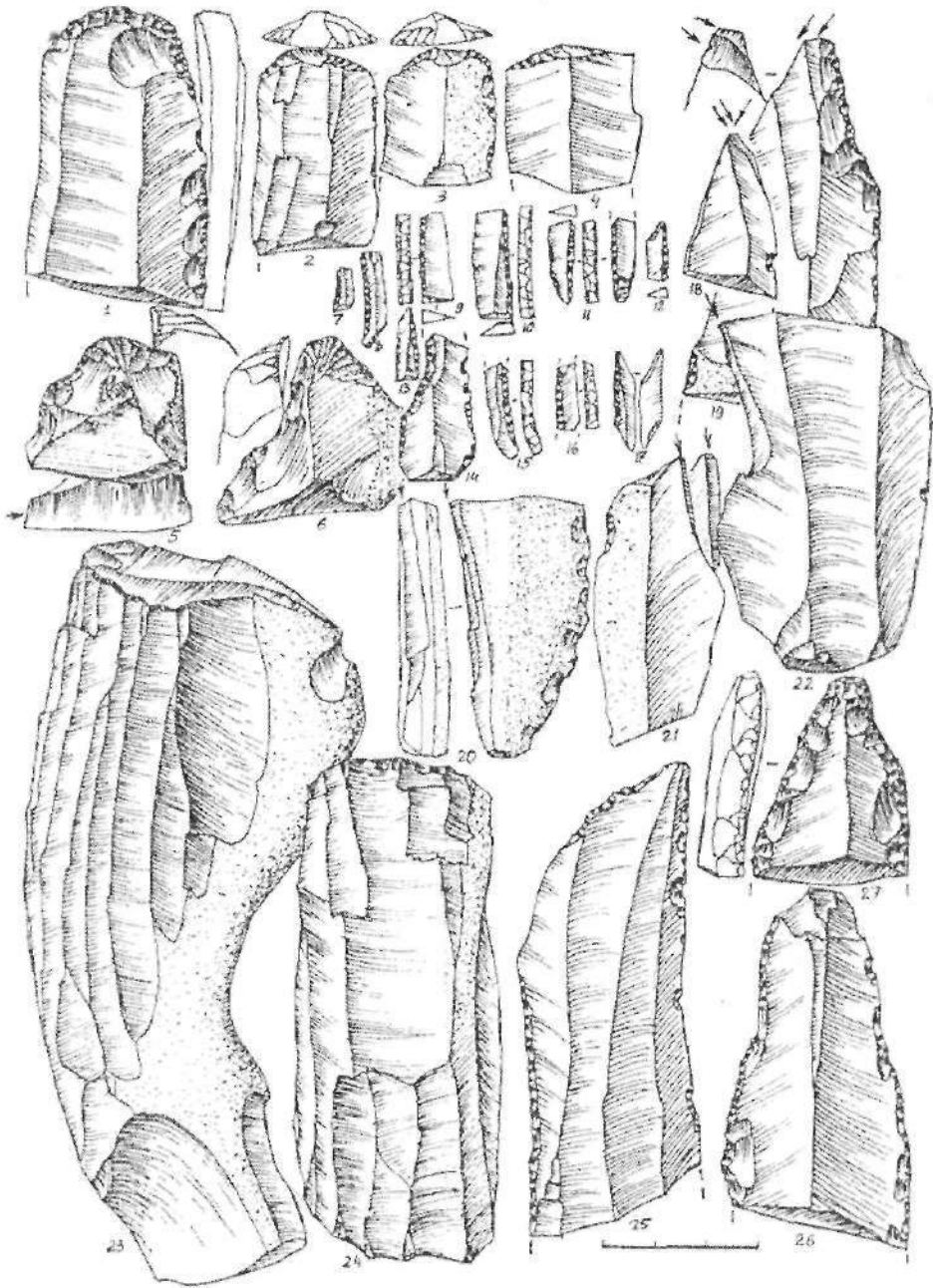

Рис. 3

У межах України маємо два різновиди граветських пам'яток. На заході, в басейнах Дністра і Прута, поширені пам'ятки так званої молодовської культури, яка, по суті, є варіантом центральноєвропейського гравету. Йдеться про стоянки Молодове V (10-7 горизонти), нижні верхньопалеолітичні шари Молодове I, Кормань IV, Косоуци, Оселівка II, Вороновиця, Бабин I, Галич, Межигірці I тощо. На півночі України відомі пам'ятки Пушкарі I, Клюси, Радомишль, що мають певні паралелі у східнограветських комплексах Верхнього Подніпров'я, Подесення, Середнього Дону (Бердиж, Хотильово II, Авдеєво, Гагаріно, Костенки I, Зарайськ тощо). Гра-

ветські пам'ятки невідомі на Середньому та Нижньому Дніпрі, у Східній Україні, в Північному Надчорномор'ї, Криму. Цим пояснюється наукова цінність матеріалів першої граветської стоянки Центральної України Троянове 4 на Кіровоградщині, яка за матеріалами тягнє до гравету Центральної Європи та Подністрів'я.

Таким чином, Троянове 4 можна вважати першою яскравою граветською пам'яткою Центральної України, яку, спираючись на типологію виробів та аналогії, попередньо можна датувати періодом 23-20 тис. років тому і пов'язувати через молодовську культуру з граветом Центральної Європи. На відміну від східнограветсь-

ких пам'яток (вілендорфсько-костенківська культура), на Трояновому 4 не знайдено наконечники з виїмкою, ножі костенківського типу, листоподібні вістря.

До граветських, на нашу думку, слід віднести ще одну пам'ятку Кіровоградщини - нижні 8 та 7 шари Володимирівки [2], що досліджена у 1946-1947 рр. на р. Синюха за 70 км на захід від Троянового. На нижніх шарах стоянки знайдено принципово відмінний від верхніх епіграветських горизонтів Володимирівки матеріал, який, незважаючи на нечисленність, надзвичайно нагадує граветський комплекс з Троянового 4. Їх поєднує однотипна якісна сировина, великі розміри виробів, своєрідна технологія отримання великих, широких пластин за допомогою м'якого відбійника.

Повертаючись до матеріалів Троянового 4, варто звернути увагу на згадувані 3 високі скребачки з носиком епіоріньяцького типу (рис. 3, 5, б). На жаль, їх знайдено на поверхні, що збільшує вірогідність того, що ці вироби являють собою механічну домішку до основного граветського комплексу пам'ятки. Разом з тим, враховуючи синхронність пізнього гравету з епіоріньяком, які датуються максимумом похолодання, тобто 20-19 тис. років тому, не варто виключати можливості появи цих виробів на стоянці внаслідок безпосередніх контактів граветської людності Троянового 4 з носіями епіоріньяцьких традицій. Про механізм появи іншочультурних домішок на пам'ятках кам'яної доби завдяки дружнім візитам сусідів з метою обміну шлюбними партнерами писалося неодноразово [3]. Та й епіоріньяцьке населення добре освоїло басейни р. Синюхи та Південного Бугу. За 80 км західніше Троянового розташована яскрава епіоріньяцька пам'ятка Гордашівка, а за 150 км південніше - Анетівка I та Сагайдак I. Безпосередні контакти пізньограветського населення з епіоріньяцьким призвели до синтезу цих культурних традицій, який, на думку Л. Л. Залізняка [4], зумовив формування принаймні частини пам'яток такого масштабного явища, як епігравет Східної Європи.

Таким чином, яскраві граветські матеріали з Троянового виводять на одну з ключових проблем верхнього палеоліту півдня Східної Європи, а саме - на складні питання походження мікрогравету, або епігравету, який був доміантним культурним явищем між 19 та 12 тис. р. тому на півдні Європейського континенту та в його середній смузі. В Україні ця культурна традиція представлена численними стоянками, як у Надчорномор'ї (Амвросіївка, Анетівка II, Велика

Аккаржа, Кайстрова Балка та багато інших), так і на півночі (Мізін, Межирічі, Добранічівка, Гінці тощо).

У наш час є чотири головні версії генези мікрогравету регіону [5]: 1) з епіоріньяку; 2) зі Східного гравету або вілендорфсько-костенківської культури; 3) від гравету Центральної Європи, представленого у Подністров'ї молодовською культурою; 4) змішана. Не вдаючись у критичний аналіз цих концепцій, зазначимо наявність двох різних шляхів формування мікрогравету України. Якщо епіграветські пам'ятки Подністров'я, відомі під назвою пізньомолодовської культури, по суті є прямими генетичними спадкоємцями гравету Подністров'я, представленого 10-7 шарами Молодови V, то в Центральній, Південній та Східній Україні мікрограветські пам'ятки, на нашу думку, постали внаслідок синтезу власне гравету з епіоріньяком. Спробуємо показати як це сталося, спираючись на наявні археологічні факти.

Протягом максимального похолодання 20-19 тис. років тому у прильодовиковій Європі сталася глобальна трансформація культурно-історичної ситуації. Саме у цей час зникли граветська, східно-граветська та епіоріньяцька культурні спільноти і народилося таке масштабне, загальноєвропейське явище, як епігравет. У Західній та Центральній Європі воно представлене мадленом, на Апеннінах - епіграветом Італії, в Україні - мікрограветом. Збіг у часі цих подій дає підстави припускати певний зв'язок між ними. Різке похолодання 20 тис. років тому не могло не призвести до відтоку на південь найпівнічніших мешканців прильодовикової Європи - носіїв граветських та східнограветських традицій. Південь Франції, Апенніни, Балкани, Україна були регіонами, куди, рятуючись від холодів, відходили граветські мисливці прильодовиків'я. Саме тут пізніше виникли найбільші осередки епігравету Європи.

Центральну Україну, Причорноморську низовину та Надазов'я на час максимального похолодання і приходу сюди з півночі граветської людності населяли носії епіоріньяцьких традицій (Сагайдак I, Анетівка I, Гордашівка, Муралівка, Золотівка тощо). Контакт між цими епіоріньяцькими аборигенами території України та граветськими прибульцями з прильодовикової півночі призвів до синтезу їхніх культурних традицій і формування мікрогравету, або епігравету південного заходу Східної Європи. Не випадково матеріали найдавніших мікрограветських пам'яток України (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа тощо), які датуються кінцем максимального похолодання 19-18 тис. р. тому, містять як

постграветські (мікрограветські вістря з притупленим краєм), так і посторіньяцькі (мікрівкладні типу Дюфур, високі скребачки на відщепях, багатофасеткові різці) вироби.

Скидається на те, що різні модифікації гравету Європи відіграли провідну роль у формуванні пізньольодовикових епіграветських індустрій. Однак у різних регіонах Європи цей процес мав локальну специфіку, яка в Побужжі, Подніпрів'ї, Лівобережжі, Надчорномор'ї та в Криму полягала в активній участі в генезі епігравету не тільки граветських прибульців, а й місцевих епіоріньяцьких аборигенів.

Розуміючи гіпотетичність певних положень викладеної версії походження мікрогравету України, слід визнати, що вона не менш аргументована, ніж згадувані раніше. Подальші дослідження покажуть, яка з них ближча до істини. Не виключено, що генеза епігравету Європи мала регіональну специфіку.

Викладена версія походження такого масштабного явища верхнього палеоліту України як мікро- або епігравет гіпотетична і потребує додаткової аргументації. Зокрема, на заваді її розв'язанню стоїть недостатня чисельність колекції Троянового 4, особливо в її найбільш діагностичній мікролітичній частині. Її поповнення шляхом майбутніх розкопок відкриє нові можливості у вивченні пізнього палеоліту Центральної України. Отже, граветська стоянка Троянове 4 є перспективною пам'яткою, що потребує подальших досліджень.

Дослідження стоянки Добрянка 3

Стоянки біля с Добрянка Тальнівського району на Черкащині експедиція Києво-Могилянської академії розкопувала протягом 5 років (2001, 2003–2006) [6]. Науковим завданням цих робіт було дослідження складного процесу неолітизації лісостепів Правобережної України на матеріалах добрянських стоянок. Освітньо-педагогічною метою роботи експедиції було проведення нормативної археологічної практики студентів-істориків та пошуки здібної до археології молоді.

У 2006 р. було продовжено дослідження стоянки Добрянка 1, але головну увагу приділено сусідній пам'ятці – Добрянка 3 [7]. Вона займає край досить високого (16,8 м над водою) узвишся лівого берега р. Чорний Тікич, яке має гранітну основу, перекриту піщанистими лесоподібними суглинками. Між розкопами 1 та 2, ближче до берегового краю тераси було закладено новий розкоп № 3 розміром 5 x 5 м (рис. 4).

Методика розкопок. Площу розкопу розбито на квадрати 1 x 1 м. Культурні нашарування розбирали методом вертикальної зачистки по шарах завтовшки 0,1 м з подальшою фіксацією знахідок умовними позначками на планах і вимірюванням глибин від сучасного рівня поверхні. Увесь ґрунт з кожного горизонту розкопу пересівали крізь решето з розміром вічок 3 x 3 мм, а грудки землі, що залишалися після пересівання, переносили на берег річки, де перемивали крізь таке ж решето.

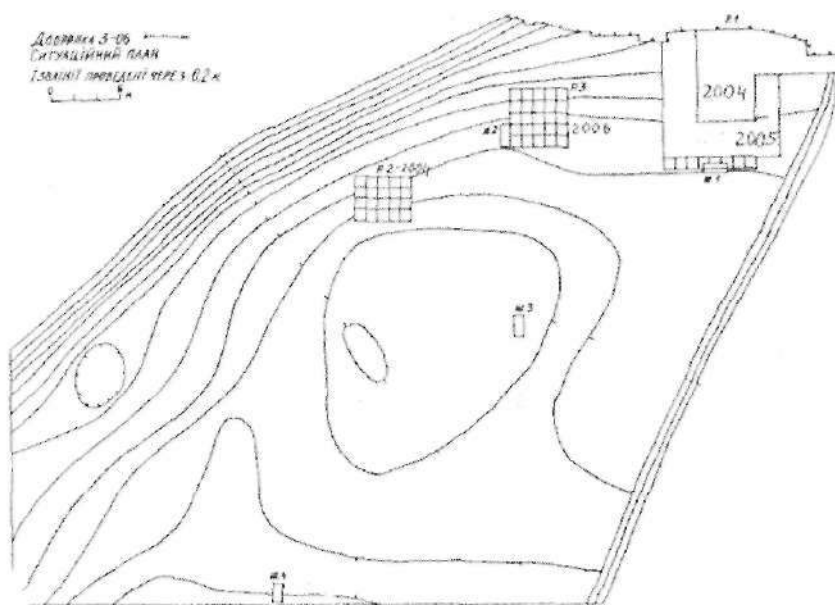

Рис. 4. Добрянка 3. Ситуаційний план стоянки Добрянка 3

Стратиграфія, характеристика культурних нашарувань

Відклади Добрянки 3, попри значний домішок піску, за структурою наближаються до суглинків. Суглинки сприяли кращій збереженості кераміки, а особливо кісток тварин, порівняно з Добрянкою 1 та 2. Стратиграфія розкопу 3 принципово не відрізнялася від зафіксованої у попередні роки стратиграфії сусідніх розкопів 1 та 2. Знахідки доби раннього неоліту (численні кремені, уламки кераміки, кісток тварин, граніту, шматочки вохри тощо) були нерівномірно розсіяні в товщі гумусного піщанистого суглинку потужністю близько 0,8 м, що підстилався стерильним лесоподібним супіском світло-жовтого кольору.

Найбільше археологічних матеріалів було сконцентровано у середній та нижній частинах темно-сірого гумусованого суглинку. Саме на цьому рівні, на глибині 0,4-0,7 м від поверхні, очевидно, знаходиться первісний рівень залягання ранньонеолітичного культурного шару. Переміщення деякої кількості археологічного матеріалу у верхні шари гумусу та нижче у лес відбувалося завдяки діяльності підземних мешканців - гризунів, великих комах.

Поховання людини виявлено у північній частині розкопу на глибині 0,85 м від поверхні, у нижній частині культурного шару, на рівні переходу від гумусованого до лесоподібного супіску (рис. 5). Кістяк дорослого лежав випростано на спині, головою на південь-південний схід. Права рука покладена вздовж тіла, ліва - трохи зігнута в лікті. За відсутності супровідного інвентарю, час і культурну приналежність поховання не встановлено. Питання зв'язку поховання з неолітичним поселенням лишається відкритим, хоча така можливість не виключається.

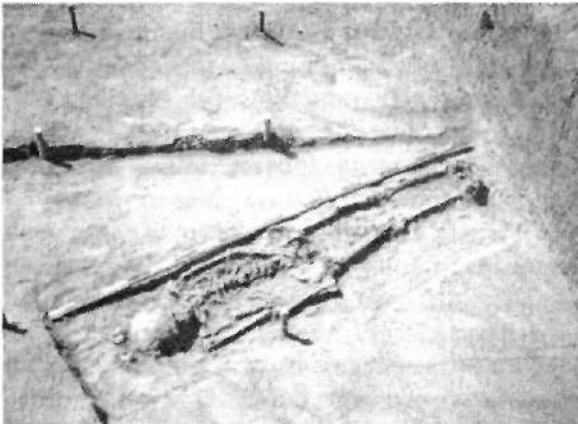

Рис. 5. Добрянки 3, розкоп 3. Поховання в культурному шарі

ОПИС МАТЕРІАЛІВ

Вироби з кременю - виготовлялися з галькового, різнокольорового кременю поганої якості з моренних відкладів Риського зледеніння, відслонення яких відомі за 40 км на північ від пам'ятки в басейні Гнилого Тікичу (визначення В. Ф. Петруня). Усього в розкопі 3 виявлено 26232 крем'яних вироби, в тому числі 14690 дрібних (до 0,9 см діаметром) лусочок. З ретушшою знайдено 322 вироби.

Нуклеуси характеризуються виразною серією олівцеподібних форм. Менш стійкі серії утворюють конічні атипові, підпризматичні одно- та двоплощинні, аморфні та дископодібні форми для отримання масивних відщепів.

Серед численних відщепів, уламків та лусочок виразну серію утворюють досконалі, відтискні мікроплатівки. Рівень платівчастості колекції (включно зі знаряддями на платівках) становить близько 18 % без врахування лусочок. Більшість виробів з ретушшою (54,5 %) виготовлено на платівках.

Мікроліти геометричних форм (рис. 6) представлені трапеціями, в тому числі асиметричними, вістрями та платівками з притупленим краєм, абузівськими та фатьмакобинськими вістрями, поодинокими сегментами. *Негеометричні мікроліти* представлені великою серією кукрецьких вкладнів та чотирма мікрорізцями.

Трапеції (рис. 6) виготовлено переважно на перетинах платівок середньої ширини. Більшість трапецій симетричні, оформлені крутою ретушшою. Є нечисленні асиметричні форми, що нагадують паралелограм.

Виявлено велику колекцію уламків мікроплатівок і вістер з притупленим краєм (рис. 6), серед

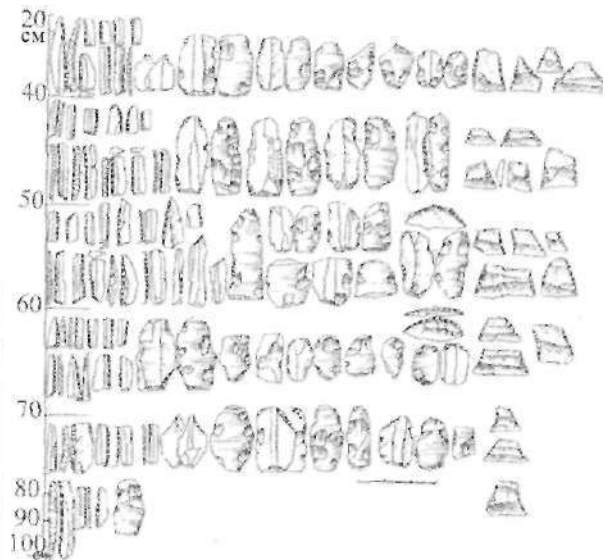

Рис. 6. Добрянки 3, розкоп 3. Розподіл мікролітів за глибиною

яких трапляються вироби з масивною спинкою, притупленою стрімкою ретушшю.

Підкреслимо, що для мікронабору кукрецьких стоянок біля с Добрянки характерне сталє сполучення виразних серій типових кукрецьких вкладнів, численних мікроплатівок з притупленим краєм, в т. ч. абузівських вістер, трапецій гребениківського типу на перетинах правильних пластин, а також нечисленні фатьмакобинські вістря, окремі дрібні сегменти, мікрорізці та поодинокі вістря яніславицького типу.

Скребачки - найчисельніша категорія знарядь із вторинною обробкою, яка становить майже третину виробів із ретушшю. Абсолютну більшість із них виготовлено на відщепях та грубих платівчастих відщепях й оформлено характерною крутою скребковою ретушшю.

Різці нечисленні. Серед них - різці кукрецького типу на відщепях, кутові на платівках і відщепях.

Невеликі серії утворюють *ножеподібні пластівки та відщепи з ретушшю, пластини з виїмками (скобелі), свердла, проколки, ретушери*. Знайдено шматки *вохри* вишневого кольору.

Кераміка. Виявлено всього 17 фрагментів кераміки буго-дністровської культури, виготовленої з глини з грубими домішками трави та піску. На поверхні - сліди від вигорілої волокнистої рослинної домішки. На двох фрагментах - орнамент у вигляді прокреслених прямих чи хвилястих ліній. Кераміка належить до раннього періоду буго-дністровської культури. Як і кераміка з інших розкопів Добрянки 3, за орнаментациєю вона має паралелі в керамічному комплексі пізньої фази культури Криш Молдови (Сакарівка).

Висновки

Добутий в розкопі 3 Добрянки 3 археологічний матеріал подібний до знахідок із сусідніх розкопів 1, 2 та колекцій стоянок Добрянки 1 та 2. Крем'яні вироби типологічно належать до кукрецької культури, що проявляється у виразній серії олівцеподібних нуклеусів, наявності типових кукрецьких вкладнів, різців кукрецького типу, характерних абузівських та фатьмакобинських вістер та мікроплатівок з притупленим краєм, округлих скребачок високої форми на відщепях.

Середньовисокі трапеції у мікролітичному наборі Добрянки 3 свідчать про неолітизуючий вплив на поселення людної гребениківської чи буго-дністровської культури. Через це колекція кременю Добрянки 3 має прямі аналогії в ранньонеолітичних комплексах Південного Бугу,

таких як Гайворон-Поліжок, Мельнична Круча, Печера та Базьків Острів, і відрізняється від них хіба дещо архаїчнішим виглядом скребачок та наявністю абузівських вістер. З цим кременем, очевидно, співвідноситься й кераміка, яка за складом формових мас та орнаментациєю також датується раннім періодом БДК, якому властиві виразні кришські мотиви в орнаментациї посуду.

Багаторічні спостереження культури шарів стоянок Добрянки 1, 2, 3 (розкопи 1-3) свідчать про відсутність будь-якої диференціації культуровизначальних виробів по вертикалі у нашаруваннях пам'яток. Тобто усі різновиди артефактів представлено у більш-менш рівних пропорціях у нижніх, середніх і верхніх горизонтах культурного шару усіх стоянок. Припущення, що на стоянках сталося механічне змішування безкерамічних кукрецьких матеріалів із пізнішими неолітичними, з якими нібито пов'язані кераміка та трапеції, не підтвердилося ні в процесі безсереднього розбирання культурного шару, ні під час його перемивання крізь сито. Усі типи мікролітів рівномірно розсіяні в культурних шарах досліджуваних стоянок, що свідчить про їх гомогенність (рис. 6). Сам факт незмінного поєднання кукрецьких виробів з трапеціями і ранньонеолітичною керамікою у всіх розкопах кількох стоянок також свідчить про гомогенність добрянських комплексів. Цей висновок не можуть суттєво змінити поодинокі знахідки фрагментів посуду культур лінійно-стрічкової кераміки, пізнього трипілля та ранньозалізного віку, так само, як і поодинокі трапеції зі струганою спинкою з Добрянки 1. Стоянки розташовані у надто привабливих для первісних мешканців місцях, внаслідок чого можуть бути «засмічені» невеликою домішкою пізнішого матеріалу.

Цікаво, що рівень максимальної концентрації артефактів стоянок збігається з горизонтом найбільшої гумізації голоценового ґрунту на глибині 0,4–0,7 м. Палеогеографічний аналіз стратиграфії добрянських поселень у 2006 р. дав змогу палеогеографам Ж. М. Матвіїшиній та О. Г. Пархоменку дійти висновку, що стоянки функціонували в умовах лісостепу з дещо теплішим за сучасний кліматом, що сприяв інтенсивному утворенню чорноземів. Цей час атлантичного оптимуму голоцену припадає на VI тис. В. С. (cal.), коли теплий і вологий клімат зумовив максимальне поширення теплолюбних широколистяних порід дерев та, відповідно, формування потужних гумусних горизонтів. Саме у цей період завдяки м'якому, сприятливому для землеробства клімату відбулася неолітична колонізація півдня Центрально-Східної Європи, в тому

числі лісостепової смуги Правобережної України, неолітичним населенням з Балкан та Подунав'я.

Тривалі дослідження кількох поколінь археологів Європи дають змогу реконструювати послідовні етапи неолітизації півдня Центрально-Східної Європи. Перші в Європі навички відтворювального господарства, разом з domestикованими тваринами (вівці, кози) та культивованими рослинами (пшениця, ячмінь, бобові) і цілим комплексом культурних новацій (в т. ч. керамічним виробництвом), були принесені на схід Греції (Фессалія) переселенцями з півдня Малої Азії. Сталося це на розвинутому етапі докерамічного неоліту В (PPNB), тобто близько середини VIII тис. В.С. (cal) [8]. Численні прямі паралелі неоліту Фессалії в давніших матеріалах неоліту Південної Анатолії дали підстави переважній більшості сучасних вчених виводити неоліт Греції з Малої Азії [9]. Це відоме з часів Г. Чайлда та Д. Мелларта положення останнім часом підтвержене новими переконливими аргументами, які зокрема наводить у своїй останній книзі Катрін Перлес [10].

Дедалі очевиднішими стають близькосхідні витoki специфічної технології обробки обсидіану та кременю, що властива ранньому неоліту Балкан та Подунав'я [11]. Йдеться про відтискну техніку отримання досконалих пластин та їх транкування специфічними методами, які полягали в ретушуванні торців зламаної пластини (рис. 7).

На Близькому Сході ця техніка зародилася ще 10 000 років тому [12] як технологія розчленування досконалих пластин з метою виготовлення вкладнів серпів, а дещо пізніше - і симетричних трапецій. З'явившись у Греції разом із першими переселенцями з Анатолії, вона поширилася в процесі землеробської колонізації по всій Центрально-Східній Європі (рис. 8), сягнувши на сході теренів України (гребениківська культура, правильні трапеції в пізніх кукрецьких пам'ятках Молдови, Побужжя та Середнього Подніпров'я).

Анатолійські мігранти започаткували у Східній Греції найдавніший в Європі докерамічний або початковий (Initial) неоліт, який за матеріалами печери Франхті Пелопоннесу, поселень Кнос о. Крит, Аргісса, Сескло, Ахіллеон Фессалії датується 7500-6500 В. С. (cal) (рис. 9). Цей докерамічний неоліт Східної Греції близько 6500 В.С. (cal) переріс у ранньокерамічний (Неа Нікомедія, Артея, верхні шари Сескло та Ахіллеона та ін.). Саме на цьому ґрунті близько 6200 В. С. (cal) формується ранньонеолітична спільнота Старчеве-Кереш-Криш (рис. 8). На першому етапі, якому властива розписна кераміка, ця

людність усього за 150 років розселилася з долини р. Стримон на величезних просторах аж до витоків р. Тиси у Карпатах [13]. Якщо в Румунії поселення культури Криш з'явилися наприкінці VII тис. В. С. (cal), то в Молдові вони датуються другою чвертю VI тис. В.С. (cal) [14]. Людність спільноти Старчеве-Кереш-Криш була носієм згаданої балкано-дунайської техніки обробки кременю, яка на території України добре відома за матеріалами гребениківської культури Одещини (рис. 7).

Під кришським впливом із Молдови формувалася перша печерська фаза буго-дністровської культури (БДК), кераміка якої має прямі паралелі в пізньокришських матеріалах [15]. Тому найдавніші пам'ятки БДК не можуть бути старшими за кришські стоянки Молдови, що датуються не раніше 5800 В. С. (cal) [16]. До кришських елементів у матеріалах БДК слід віднести не тільки характерну кераміку, а й плоскі нуклеуси для правильних відтискних пластин та симетричні трапеції, що в Європі вперше з'явилися у кінці VIII тис. В. С. (cal) у Східній Греції

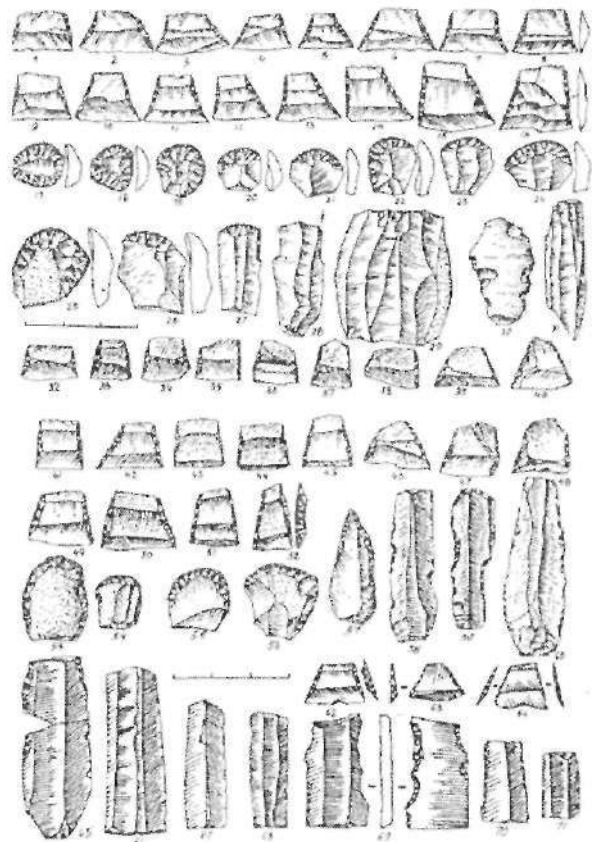

Рис. 7. Балкано-дунайська відтискна техніка обробки кременю за матеріалами стоянок Познанка гребениківської культури Одещини (1-31), за В. Н. Станко; Куйна Туркулуї Дубова (32-60) культури Криш Румунії (Paulescu, 1985) та стоянки докерамічного неоліту Apricea (61-71) Східної Греції (Perles, 2001)

Рис. 8. Карта пам'яток балкано-дунайського неоліту VII-VI тис. В. С. (cal.). Умовні позначення: пам'ятки культур гребениківської (1), кукрецької (2), буго-дністровської (3), кришської (4); 5 – кордон культурної спільноти Караново 1 – Криш-Старчеве-Кереш; 6 – напрямки розселення ранньонеолітичної людності Подунав'я; 7 – розселення носіїв гребениківських традицій

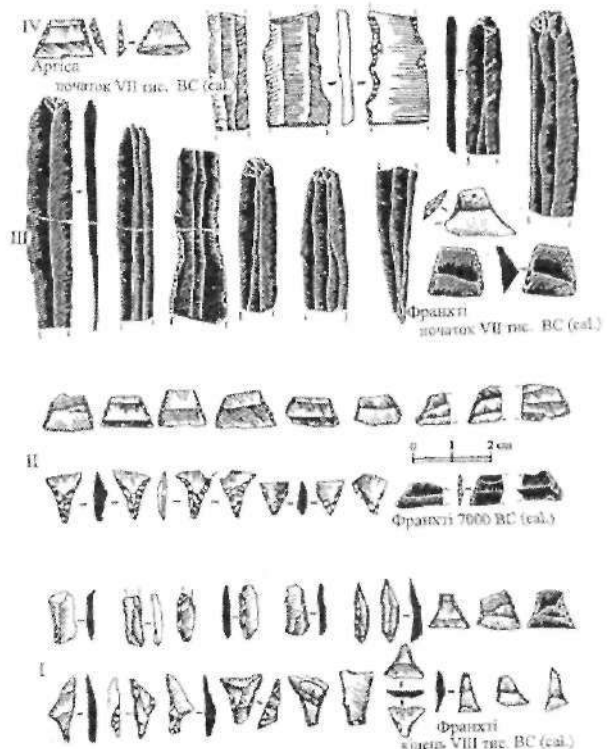

Рис. 9. Крем'яний та обсидіановий інвентар пізньомезолітичного (I), початково неолітичного (II) і ранньонеолітичного (III) шарів печери Франхті та шару докерамічного неоліту поселення Argissa (IV) Греції (Perles, 2001)

(рис. 9). Саме ці вироби визначають своєрідність усього балкано-дунайського неоліту від докерамічного неоліту Фессалії до культур Старчеве-Кереш-Криш та лінійно-стрічкової кераміки [17]. Ці ж особливості є визначальними для гребениківської культури Одещини, що дає підстави пов'язувати її генетично з раннім неолітом Балкан.

Радіокарбоніві дати гребениківських пам'яток у межах другої половини VII тис. В.С. (cal) дають підстави припускати, що критській хвилі неолітичних балкано-дунайських колоністів передувала гребениківська. Саме під їхнім впливом у кукрецьких аборигенів Нижнього Дністра та Побужжя з'явилися невластиві їм правильні трапеції гребениківського типу, плоскі нуклеуси, а пізніше - кераміка з пізньокришською орнаментациєю [18]. Цей процес неолітизації мезолітичних мисливців та рибалок правобережного лісостепу України відбивається на матеріалах добрянських стоянок.

Таким чином, протягом VI тис. В.С. (cal.) ранні землероби Балкан через Подунав'я колонізували середню смугу Європи до Паризького

басейну на заході та до Правобережної України на сході. Лісостепи Правобережної України були складовою частиною цього загальноєвропейського процесу. Неолітичні впливи на південну Україну з південного заходу прослідковуються на великому масиві джерел, представлених матеріалами цілої низки археологічних культур, що просунулися на Правобережну Україну з Подунав'я у VII-V тис. до н. е. Йдеться про добре вивчені вітчизняними та зарубіжними археологами культури Гребеники, Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені.

Добрянським стоянкам властиві крем'яні вироби місцевої кукрецької культури мезоліту. Однак серед них знайдено й характерні для балкано-дунайського неоліту правильні трапеції, плоскі нуклеуси, а також кераміку з декором, що має прямі паралелі в посуді культури Криш Молдови та Румунії. Зафіксований на стоянках біля с Добрянка синтез місцевого кукрецького кременю з елементами культури неолітичних прибульців з Подунав'я свідчить про механізм неолітизації лісостепового Правобережжя Дніпра під впливом балкано-дунайських землеробів.

1. Восточный граветт.- М., 1998.- 330 с.
2. Черний О. П. Володимирівська палеолітична стоянка.- К., 1953.- 76 с.
3. Залізник Л. Л. Населення Полесья в мезоліте.- К.: Наук, думка, 1991. - С. 94, 128; Залізник Л. Л. Передісторія України X-V тис. до н. е.- К., 1998.- С. 220; Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт та мезоліт континентальної України // Кам'яна доба України.- К., 2005.- № 8.- С. 146, 147.
4. Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт та мезоліт...- С. 33-36.
5. Залізник Л. Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграветту // Археологія.- 2000а.- № 2.- С. 5; Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт та мезоліт...- С.33-36.
6. Степанчук В. М. Новые памятники мезолитического времени на юге Черкасской области // Археологічні відкриття в Україні 1994-1996.- К., 2000.- С. 145, 146; Залізник Л. Л. Дослідження кукрецької стоянки Добрянки на Черкащині // Археологічні дослідження в Україні 2001 р.- К., 2002.- С. 123-126; Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт та мезоліт...- С. 128-146; Залізник Л. Л., Манько В. О. Стоянки біля с. Добрянки на р. Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України.- К.: Шлях, 2004.- Вип. 5.-С. 137-168.
7. Залізник Л. Л., Товкайло М. Т., Журавльов О. П. Стоянка Добрянки 3 та її місце в неоліті Буго-Дніпровського межиріччя // Кам'яна доба України.- К.: Шлях, 2005.- Вип. 6; Залізник Л. Л., Товкайло М. Т., Кухарчук Ю. В. Дослідження стоянки біля с. Добрянки на Черкащині Археологічною експедицією НаУКМА 2001, 2003-2005 рр. // Магістеріум.- К., 2005.- Вип. 20.
8. Perles C. The Early Neolithic in Greece.- Cambridge, 2001.- 332 p.; Hassan F H. Spread of Food Production in the Middle East // A Semi-Annual Archaeological Refered Journal on the Arab World.- Issue № 1.- January, 2000.- P. 7-28; Whittle A. Europe in the Neolithic.- Cambridge, 1985.- 443 p.; Гімбутас М. Цивілізація Великої Богини.- М., 2006.
9. Hassan F. H. Spread of Food Production...; Colledge S., Connolly J., Shennan S. Archeobotanical Evidence for the Spread of farming in the Eastern Mediterranean // Current Antropology.- 2004.- Vol. 45.- P. 35-58.
10. Perles C. The Early Neolithic in Greece... - P. 52-54, 96, 97.
11. Perles C. Les industries du néolithique «preceramique» de Grece: nouvelles etudes, nouvelles interpretations // Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe. - Warsaw University, 1985. - S. 19-40; Perles C. The Early Neolithic in Greece... - P. 52-54; Залізник Л. Л. Пізній мезоліт України// Археологія.- 1995. - № 4. - С. 6; Залізник Л. Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // Археологія. - 2005. - № 3. - С. 8-11; Залізник Л. Л. Гребениківська мезолітична культура: походження, хронологія, історична доля // Археологія.- 2006.- № 4.- С. 3-18.
12. Kozłowski S., Schumchak K. Flint industry // Nemrik 9. Pre-pottery Neolithic site in Iraq. / Ed. by S. Kozłowsky.- Warsawa, 1990.- P. 58-103.
13. Biagi P. & Spataro M. Rapid rivers and slow seas? New data for the radiocarbon chronology of the Balkan peninsula // Prehistoric Archaeology & Antropological Theory and Education.- 2005.- RPRP 6-7.- P. 35-40; Biagi P. Shennan S. & Spataro M. New observations on the radiocarbon chronology of the Starcevo-Kris and Coros Cultures // Prehistoric Archaeology & Antropological Theory and Education.- 2005.- RPRP 6-7.- P. 41-50.
14. Ларина О. В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона // Stratum plus.- СПб.- Кишинев - Одесса.- № 2.- 1999.- С. 10-140.
15. Даниленко В. Н. Неолит Украины.- К., 1969.
16. Товкайло М. Т. До проблеми датування буго-дніпровського неоліту // Кам'яна доба України.- К., 2004.- Вип. 5.- С. 236-246; Товкайло М. Т. Неоліт степового Побужжя // Кам'яна доба України.- К., 2005.- Вип. 6.- 165 с; Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт та мезоліт...- С. 125.
17. Залізник Л. Л. Гребениківська мезолітична культура...
18. Залізник Л. Л. Пізній мезоліт України // Археологія. - 1995.- № 4.- С. 6; Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт та мезоліт...- С. 128-146; 122-126, 142-146; Залізник Л. Л. Гребениківська мезолітична культура...- с 15.

L. Zaliznyak, M. Tovkailo, V. Stepanchuk, D. Vetrov

INVESTIGATIONS ARCHAEOLOGY EXPEDITION OF NAUKMA 2006. RESULTS AND PERSPECTIVES

The article is dedicated to the excavations of an early Neolithic site Dobryanka 3 (Chercassy region) and the first Gravettian Upper Paleolithic site of Central Ukraine Troyanovo 4 near Novomirgorod town (Kirovograd region) by Na UKMA archaeology expedition in 2006. The flint material of Troyanovo 4 site has typological parallels among Molodova culture tools of the Dniester river basin and the Central Europe Gravettian. The new excavation site Dobryanka 3 provides an opportunity to solve the problems of Right Bank Ukraine neolitization.